

ELEKTRONICZNA BIBLIA Z NAJWAŻNIEJSZYMI TEKSTAMI PORÓWNAWCZYMI. *BIBLE WORKS 6.0*

W ub. roku ukazała się kolejna, szósta już wersja znanego komputerowego programu *Bible Works*. Jest on produktem amerykańskiej firmy noszącej obecnie tę samą nazwę i mającej siedzibę w Norfolk w stanie Virginia. Jak wskazuje jego nazwa, służy on do wykonywania wszelkiego rodzaju p r a c nad tekstem biblijnym. Adresowany jest także dla pastorów i księży, którzy chcieliby w lepszy sposób wykorzystać tekst Pisma Świętego w przepowiadaniu. Nas jednak interesuje przede wszystkim jego zastosowanie do profesjonalnych analiz egzegetycznych. Na ten temat pisałem już kilkakrotnie, mając na uwadze poprzednie wersje programu¹. Obecnie zajmę się najnowszą jego wersją, również z perspektywy zastosowania do profesjonalnych badań biblijnych.

Najnowsza wersja programu *Bible Works* na pewno zasługuje na uwagę biblistów, ponieważ zawiera nowości istotne dla prac egzegetycznych. Jest ich sporo, zwrócę uwagę przede wszystkim na dwie najważniejsze, moim zdaniem, innowacje. Są to przede wszystkim starożytne teksty, które dołączono do programu. Mogą one służyć za teksty porównawcze do dokładniejszej analizy tekstu biblijnego. Chodzi najpierw o najstarsze tłumaczenia biblijne w językach semickich, a więc najbardziej zbliżonych do języka he-

¹ *Komputerowy program „Bible Works” w warsztacie biblisty*, Polonia Sacra 2-46/1998, s. 81-93; „*Bible Works” z polską Biblią! Nowości i zastosowania wersji 4.0*”, *Z Badań nad Biblią*. Prace Katedry Teologii i Informatyki Biblijnej Wydziału Teologicznego Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie 3/2001, s. 7-16; *Komputerowy program „Bible Works” – użyteczne narzędzie do badań biblijnych*, RBL 55/2002, s. 239-246.

brajskiego biblijnego, a mianowicie aramejskie tłumaczenia Starego Testamentu, czyli targumy oraz syryjskie tłumaczenie Nowego Testamentu, tzw. Peszittę. Następnie chodzi o pozabiblijne teksty porównawcze, a mianowicie hebrajskie teksty z Qumran, dzieła Józefa Flawiusza i teksty tzw. Ojców Apostolskich.

Następnie zwrócę też uwagę na niektóre, najbardziej użyteczne udogodnienia w pracy z programem. Są to przede wszystkim rozbudowane możliwości graficzne i zastosowania różnych kolorów do zaznaczania interesujących nas elementów tekstu.

1. Targumy i Peszitta

Rozpaczę od prezentacji starożytnych tłumaczeń biblijnych na języki semickie. Są one ogromnie ważne dla egzegetów z tego względu, że tekst biblijny został w nich przekazany albo w języku biblijnym aramejskim, którym powszechnie posługiwano się w Ziemi Świętej pod koniec czasów Starego Testamentu oraz w czasach Nowego Testamentu i apostolskich, albo też w języku najbardziej z nim spokrewnionym, którym zaczęto się posługiwać w tym regionie geograficznym nieco później. Chodzi najpierw o targumy, a więc aramejskie tłumaczenia Starego Testamentu, a następnie tzw. Peszittę, czyli syryjskie tłumaczenie Nowego Testamentu. Obydwa języki wywodzą się z tego samego kraju, nazywanego Aramem, a następnie, w języku greckim, Syrią. Są też bardzo do siebie zbliżone, tak że niektórzy traktują język syryjski jako późniejszą odmianę języka aramejskiego. Jak wiadomo język aramejski jest trzecim obok hebrajskiego i greckiego, językiem biblijnym, który został wykorzystany do napisania Pisma Świętego, aczkolwiek w bardzo ograniczonym zakresie. Był on w powszechnym użytku w Palestynie za czasów Jezusa Chrystusa i apostołów i pojedyncze wyrażenia aramejskie znalazły się w Ewangelii Markowej.

Targumy, a więc aramejskie tłumaczenia Starego Testamentu, zaczęły powstawać już pod koniec czasów Starego Testamentu, choć definitywnie zostały spisane później. Targum Pięcioksięgu, zwany Onkelos, został spisany dopiero w II lub III w. po Chr. Aramejskie tłumaczenia Starego Testamentu są na pewno cennym świadectwem tego, w jaki sposób środowisko, w którym powstawał Nowy Testament, rozumiało czy też interpretowało Stary Testament. Możliwy jest nawet ich wpływ na rozumienie i cytowanie tekstów Sta-

rego Testamentu w Nowym². Prowadzone są w tej dziedzinie naukowe badania, a znanym ich pionierem był zmarły już profesor Papieskiego Instytutu Biblijnego w Rzymie, R. Déaut.

Użytkownik programu *Bible Works 6.0* otrzymuje do rąk cały tekst targumów, który można łatwo zestawić z tekstem biblijnym na zasadzie interlinearnej, a więc jedną wersję pod drugą. Aby sobie ułatwić uzyskanie takiego zestawu na ekranie komputera, radzę go zapisać do tzw. ulubionych (*Favorites*): WTM jako wersja do wyszukiwania, a WTT, TAR, BTP, BGT jako teksty wyświetlane.

W ten sposób ujrzymy na ekranie hebrajski tekst Biblia Hebraica Stuttgartensia z 1990 r.³, a pod nim tłumaczenie targumów (Onkelos dla Pięcioksięgu Mojżesza i Jonatana dla ksiąg prorockich). W celu łatwiejszego rozumienia biblijnego tekstu, można dodać polską wersję Biblii Tysiąclecia (BTP). Oczywiście trzeba wcześniej wszystkie te wersje skopiować z CD-ROM-u instalacyjnego na dysk twardy, jeżeli tego nie zrobiliśmy przy instalacji. Aby uzupełnić brakujące wersje należy włożyć do napędu CD dysk instalacyjny nr 1 (*Program and Databases CD*), a gdy otworzy się okienko dialogowe, kliknąć polecenie *Install – Reconfigure*. Następnie należy wskazać opcję *Modify* i zaznaczyć wersje, które chcielibyśmy skopiować na twardy dysk naszego komputera i używać w programie. Po skopiowaniu należy jeszcze kolejność wyświetlanych wersji zmodyfikować za pomocą komendy: *View – Version Display Order* lub odpowiedniego przycisku na pasku narzędzi, gdyż tylko wtedy będą one wyświetlane na ekranie w takim porządku, w jakim sobie życzymy.

Ważne jest, że tekst aramejski został wzbogacony o kody numeryczne słownikowe⁴, które umożliwiają bezpośredni dostęp do słownika, gdy najedziemy kursorem myszki na dane słowo⁵. W ten sposób możemy bardzo łatwo otrzy-

² Wpływu tego dopatrzono się np. u Mk 4, 12 i w Ef 4, 8; por. D. Ewert, B. Metzger, *Teksty, przekłady, rękopisy, wydania*, EB 1243.

³ Sigla WTT oznacza Westminster Tagged Text. Chodzi więc o tekst hebrajski, w którym każdemu słowu przypisany jest kod numerowy, dzięki któremu można łatwo wyszukiwać teksty zawierające dane słowo hebrajskie w rozmaitych jego formach fleksyjnych, a także mieć bezpośredni dostęp do słowników przez naciśnięcie prawego przycisku myszki. Przyporządkowania kodów numerowych dokonano w Westminster Theological Seminary w Chestnut Hill (Philadelphia).

⁴ Chodzi o system kodów numerycznych autorstwa Stronga.

⁵ Chodzi o słownik Browna, Drivera, Briggsa w wersji Geseniusa lub też *Theological Wordbook of the Old Testament*. Aby wybrać słownik, który chcielibyśmy konsultować w okienku *Auto-Info*, należy nacisnąć prawy przycisk myszki, gdy kursor jest umieszczony na okienku *Auto-Info*.

mać znaczenie danego aramejskiego słowa zarówno w okienku *Auto-Info*, jak i w „dymku”, który automatycznie pojawia się, gdy ustawimy kursor na danym słowie. Te „dymki” ze skróconą wersją słownika należą bardzo pomysłowych innowacji najnowszej wersji programu *Bible Works* i pojawiają się nad wszystkimi tekstami, które zostały zaopatrzone w kody numeryczne. Polska wersja Biblii Tysiąclecia kodów takich, niestety, jeszcze nie posiada i gdy najedziemy na polskie słowo nie ujrzymy hasła słownikowego ani w okienku *Auto-Info*, ani w „dymku”

Pomysł na pojawiające się samoczynnie „dymki” z hasłami słownikowymi został zaczerpnięty z popularnych encyklopedii komputerowych i jest bardzo wygodny w użyciu. Pozwala bowiem ograniczyć miejsce zajmowane przez okienko *Auto-Info* u dołu lewej strony ekranu i w ten sposób zostawić więcej miejsca dla tekstów interlinearnych. Autorom programu należy się także pochwała za estetyczną kolorystykę „dymków” z lekko kremowym tłem i wyróżnionym na czerwono hasłem oraz koniugacją formy czasownikowej. Wyglądają one na ekranie nie tylko estetycznie, lecz także znakomicie ułatwiają orientację. Łatwo zauważyć, że nie wszystkie hasła aramejskie mają już swoje odpowiedniki słownikowe, a czasowniki aramejskie nie mają jeszcze formy koniugacyjnej. Niemniej jednak autorzy programu zapewniają, że prace nad uzupełnianiem słownika są w toku⁶

Także syryjskie tłumaczenie Nowego Testamentu, tzw. Peszitta, należy do najstarszych tłumaczeń Nowego Testamentu i z tego względu ma duże znaczenie porównawcze. Może ułatwić zrozumienie wielu biblijnych pojęć. Dlatego też niektóre słowniki biblijne, zwłaszcza te starsze, podawały syryjskie odpowiedniki słów greckich. Syryjski tekst Nowego Testamentu nie został zaopatrzony w słownik, mamy natomiast do dyspozycji angielskie tłumaczenie Peszitty Jamesa Murdocka z 1852 r. Aby uzyskać zestawienie tekstu Peszitty i Nowego Testamentu greckiego proponuję następujący układ w *Favorites: Search version: BGM; display versions: BGT, BTP, PEH, MUR*.

Oznacza on, że na ekranie będziemy mieli kolejno wyświetlony tekst grecki Nowego Testamentu, polski Biblii Tysiąclecia, wersję Peszitty zapisaną literami hebrajskimi i tłumaczenie Peszitty na język angielski (J. Murdocka). Wersja Peszitty dostępna jest także w alfabecie syryjskim, mniej znanym przez biblistów.

⁶ Por. *Bible Works. Version 6.0. User Manual*, Norfolk VA 2003, s. 7.

2. Teksty z Qumran

Stosunkowo niewielu biblistów jest zainteresowanych bardziej wnikliwym studium języka aramejskiego a zwłaszcza syryjskiego. Toteż bardziej użytecznymi do porównania z Biblią są teksty pozabiblijne, współczesne lub niemal współczesne w stosunku do Nowego Testamentu. Chodzi przede wszystkim o bardzo obszerny zestaw tekstów z Qumran, a także dzieła Józefa Flawiusza oraz tzw. Ojców Apostolskich, czyli najdawniejszych pisarzy chrześcijańskich.

Nikogo nie trzeba przekonywać o ważności odkryć w Qumran dla egzegezy biblijnej. W ostatnich latach obserwujemy wzrost zainteresowania tymi tekstami również i w naszej ojczyźnie. Przyczyniły się do tego liczne publikacje wydawnictwa Enigma Press⁷, a są one wielką zasługą dr. Zdzisława Kapery z Krakowa. Ważnym osiągnięciem jest także współczesne tłumaczenie tekstów qumrańskich prof. Muchowskiego z Uniwersytetu Poznańskiego, zainicjowane i wydane z okazji 50. rocznicy dokonania odkrycia⁸

W obiegu istnieje już wprawdzie inna wersja tekstów qumrańskich na dysku kompaktowym pod tytułem *Dead Sea Scrolls on CD*, wydana przez Word Crunches Publishing Technologies⁹. Jednak teksty qumrańskie w programie *Bible Works* zostały zaopatrzone w kody numeryczne, powiązane ze słownikiem hebrajskim biblijnym. Dzięki nim mamy bezpośredni, bardzo ułatwiony dostęp do informacji słownikowych za pomocą wyświetlanego nad wyrazem „dymku” czy też w okienku *Auto-Info*. Tamten CD-ROM takiego udogodnienia nie miał. Dzięki tym kodom możliwe jest także wyszukiwanie tekstów qumrańskich na podstawie form podstawowych, podobnie jak w przypadku Biblii. Program *Bible Works 6.0* daje nam więc do dyspozycji pełną elektroniczną konkordancję tekstów qumrańskich, taką samą jak dla tekstów biblijnych. Za jej pomocą możemy dokonywać w pozabiblijnych tekstach qumrańskich tak samo skomplikowanych poszukiwań, jak w Biblii Hebrajskiej. Można

⁷ Np. O. Betz, R. Riesner, *Jezus, Qumran i Watykan. Kulisy trzeciej bitwy o zwoje znad Morza Martwego*, Kraków 1994; Z. Kapera, *Półwiecze sporu o zwoje znad Morza Martwego*, Kraków 1996; J. Fitzmyer, *101 pytań o Qumran*, Kraków 1997; P. Muchowski, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*, Kraków 2000; A. Tronina, *Biblia w Qumran*, Kraków 2001; H. Stegemann, *Essencjycy z Qumran, Jan Chrzciciel i Jezus*, Kraków-Mogilany 2002.

⁸ P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego. Qumran – Wadi Murabba'at – Masada*, Kraków 1996.

⁹ Np. wersja 5, 2 z 1997 r.

więc bardzo łatwo znaleźć wszystkie miejsca, w których występuje np. czasownik היה w różnych formach fleksyjnych czy też zwrot בית אלהים¹⁰

Tego rodzaju wyszukiwania tekstów należy oczywiście dokonywać na morfologii tekstów qumrańskich (QSM – *Qumran Sectarian Manuscripts-Morphology*). Wygodnie jest dodać do zestawów ulubionych (*Favorites*) osobny zestaw qumrański, zawierający tylko jedną wersję do czytania, a mianowicie QST (*Qumran Sectarian Manuscripts-Text*) i nazwać go np. Qumran:

Wersja do wyszukiwania: QSM; wersja wyświetlana: QST.

W ten sposób bardzo łatwo będziemy mogli przejść od prac nad tekstem biblijnym do poszukiwań w obrębie qumrańskich tekstów pozabiblijnych. Nie da się bowiem pracować równocześnie na tekstach biblijnych i tekstach qumrańskich, ponieważ te ostatnie zostały zapisane na osobnych zbiorach QST i QSM. Nie ma takiego połączenia jak w przypadku tekstów Septuaginty i greckiego Nowego Testamentu złączonych w tych samych zbiorach BGT i BGM (*Bible Works Greek Texts i Morphology*). Poszukiwań na tekstach qumrańskich musimy dokonywać osobno. Należy także pamiętać o tym, by przechodząc do pracy nad tekstami qumrańskimi określić zakres ksiąg biblijnych (*Set Search Limits*) jako pełny, w przeciwnym przypadku program nie dokona wyszukiwania, a nawet może się „zawiesić” i wyłączyć.

Łatwo zauważyć, że do komputerowego programu wpisany został pełny zestaw pozabiblijnych rękopisów qumrańskich, nawet tych bardzo szczątkowych, jak np. 4 Q 250 d, który zawiera zaledwie kilka liter. Sigle tych dokumentów można zobaczyć na pasku przewijania u góry ekranu po lewej stronie. To skompletowanie stanowi wielką zaletę nowego modułu qumrańskiego dodanego do programu *Bible Works*.

W obecnej wersji programu *Bible Works* nie zamieszczono jednak żadnego tłumaczenia tekstów qumrańskich na języki współczesne. Nie można więc zbudować zestawu interlinearnego w różnych językach, jak się to robi w przypadku tekstów biblijnych. Natomiast wygodnie jest konsultować polskie tłumaczenie pism qumrańskich, np. w wersji prof. Muchowskiego, które również obejmuje nawet bardzo fragmentaryczne pisma.

Za dostęp do tekstów qumrańskich trzeba dodatkowo zapłacić. Dostęp do tego modułu został w programie zamknięty specjalnym kodem, który kosztuje 80 USD. Dopiero po jego zakupieniu otrzymamy wraz z numerem seryj-

¹⁰ Okazuje się, że zwrot בית אלהים występuje tylko jeden raz w pismach qumrańskich, a mianowicie w rękopisie 4 Q 385 a.

nym programu, niezbędnym do zainstalowania na komputerze, także kod szyfrujący dostęp do pism qumrańskich. Składa się on z 23 znaków literowych i cyfrowych rozpoczynających się od liter QSM, które znaczą *Qumran Sec-tarian Manuscripts* (pisma wspólnoty z Qumran). Przy instalacji programu lub jej modyfikacji zostaniemy zapytani o ten kod. Dopiero po jego poprawnym wpisaniu teksty qumrańskie zostaną udostępnione użytkownikowi programu. W przeciwnym razie nie będzie miał do nich dostępu. W podobny sposób dodatkową opłatę pobiera się także za możliwość posługiwania się w programie komputerowym słownikiem biblijnym grecko-angielskim Bauera, Danke-ra, Armdta i Gingricha (sigla BDAG)¹¹, angielską wersję słownika Koehlera i Baumgartnera (komputerowa sigla HALOT)¹², a także gramatyki greckiej D.B. Wallace¹³, podręcznika języka hebrajskiego biblijnego napisanego przez Marka Futato¹⁴ i wprowadzenia do syntaktyki hebrajskiej autorstwa B. Waltke i M. O'Connora¹⁵. Słowniki są stosunkowo drogie, bo kosztują odpowiednio 125 i 159 USD, a w łącznej wersji niecałe 200 USD, choć niewątpliwie ich wartość jest wielka. Należy jednak pamiętać, że zakup tych dodatków wcale nie jest konieczny dla poprawnego funkcjonowania programu *Bible Works*. Osobiście polecam przede wszystkim zakup dobrze wykonanego i bardzo użytecznego modułu qumrańskiego za 80 USD.

3. Dzieła Józefa Falwiusza

Do programu dołączono także całość dzieł Józefa Flawiusza, a więc *Wojnę żydowską*, *Dawne dzieje Izraela (Antiquitates)*, *Przeciw Apionowi* oraz jego krótki życiorys. Nie trzeba przekonywać o ważności pism tego autora do lepszego zrozumienia Nowego Testamentu, wszak rozwija on swoją działalność pisarską praktycznie w tym samym czasie, gdy powstawały księgi Nowego Testamentu. Jego życie przypada bowiem na lata od 37 do ok. 100 po Chr.

¹¹ Pełna wersja *Greek-English Lexicon of the New Testament and the Other Early Christian Literatur*, Chicago 2000³.

¹² *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* w angielskim opracowaniu E. J. Brilla, Leiden 2000. Obydwa słowniki były dostępne już w poprzedniej, w V wersji programu *Bible Works*.

¹³ *Greek Grammar Beyond the Basics: An Exegetical Syntax of the New Testament*.

¹⁴ *Beginning Biblical Hebrew*.

¹⁵ *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*.

Był Żydem urodzonym w Jerozolimie, znającym doskonale ziemię izraelską i jej lud, religię, kulturę i historię.

Do komputerowego programu *Bible Works 6,0* zostały włączone wszystkie jego dzieła w języku oryginalnym greckim. Zostały także zaopatrzone w numeryczne kody słownikowe i gramatyczne, dzięki którym przeglądając grecki tekst jego dzieł mamy automatyczny dostęp do haseł słownikowych (w „dymkach” lub okienku *Auto-Info*). Mamy także możliwość wyszukiwania tekstów zawierających dane słowo na podstawie jego formy podstawowej, dzięki czemu program daje nam do dyspozycji także pełną komputerową konkordancję wszystkich dzieł Flawiusza. Wielka w tym zasługa naszego rodaka, ks. dr. Andrzeja Gieniusza CR, który włożył wiele pracy w całe przedsięwzięcie. Jest ono, jak informują wydawcy programu, w dalszym kontynuowane i uzupełniane. Konkordancja dzieł Flawiusza funkcjonuje tak samo jak konkordancja tekstów biblijnych, pozwalając na łatwe wyszukiwanie tekstów zawierających nie tylko pojedyncze słowa, lecz także ich określone formy gramatyczne oraz zwroty złożone z kilku wyrazów. W tej dziedzinie widać wyraźną wyższość konkordancji komputerowej nad klasyczną książkową.

Aby wykonywać poszukiwania na tekstach Józefa Flawiusza, należy ustawić wersję wyszukiwania jako JOM (*Joseph-Morphology*). Dobrze jest ułożyć i dodać do *Favorits* zestaw, który zawiera także angielskie tłumaczenie dzieł Flawiusza w wykonaniu Whistona: wyszukiwanie: JOM; wyświetlanie: JOS, JOE (*Joseph English*).

Program nie zawiera, niestety, polskiego tłumaczenia dzieł Flawiusza i dlatego, podobnie jak w przypadku tekstów qumrańskich, wygodnie jest mieć pod ręką ich polskie tłumaczenia, np. Radożyckiego¹⁶. Na pewno ułatwi nam ono zrozumienie odcieni znaczeniowych poszczególnych słów u tego autora.

Konsultacja dzieł Józefa Flawiusza jest ważna nie tylko ze względu na informacje dotyczące epoki, jakie możemy w nich uzyskać. Jest ona także użyteczna przy dokładniejszej analizie greckich słów i wyrażeń biblijnych, używanych w ojczyźnie Jezusa i apostołów, aby dokładniej poznać ich odcienie znaczeniowe. Porównanie dzieł Józefa Flawiusza jest bardzo użyteczne zwłaszcza w przypadku greckich słów i zwrotów rzadko pojawiających się w biblijnym tekście greckim, np. *hapax legomenów*. Elektroniczna konkordancja w programie komputerowym ułatwia błyskawiczne wyszukiwanie analogicznych form w dziełach Flawiusza, z bardzo rozbudowanymi możliwo-

¹⁶ Józef Flawiusz, *Wojna żydowska*, Warszawa 1995³.

ściami wyszukiwania. W ten sposób można np. znaleźć biblijny *hapax legomenon* μετριοπαθεῖν z Hbr 5, 2 w *Dawnych dziejach Izraela* 12, 128, gdzie oznacza wyrozumiałość i łagodność. Podobnie możemy odnaleźć w jego dziełach bardzo rzadkie wyrażenie πάσχειν υφ' πέρ, które w Piśmie Świętym występujące jedynie w 1 P 2, 21. Okazuje się, że Józef Flawiusz używa go w *Dawnych dziejach Izraela* 13, 199 i w dziele *Przeciw Apionowi* 1, 190. Aby je odnaleźć należy na linii poleceń wpisać komendę: JOM: 'πασχω υπερ.

Wyszukiwany zwrot należy poprzedzić apostrofem ('), ponieważ uruchamia on wyszukiwanie zwrotu złożonego z kilku wyrazów, występujących takiej samej kolejności jak napisaliśmy. Formę czasownikową wypisujemy w 1 os. liczby pojedynczej czasu teraźniejszego, a więc w podstawowej formie fleksyjnej.

Znalezienie w dziełach Józefa Flawiusza sformułowań bardzo rzadkich w Biblii dostarcza bardzo ważnego materiału porównawczego do pogłębionej analizy egzegetycznej i właściwego ich zrozumienia. Tego rodzaju wyszukiwania dostarczą także bardzo użytecznego materiału porównawczego w badaniu stylu literackiego autorów biblijnych.

4. Teksty Ojców Apostolskich

Oprócz targumów, Peszitty, pism qumrańskich i dzieł Józefa Flawiusza dodano do programu także pisma tzw. Ojców Apostolskich. Chodzi o najwcześniejsze pisma chrześcijańskie takie jak np. listy Klemensa Rzymskiego, Hermasa, Didache. Dzieła te również pochodzą z czasów bardzo bliskich, prawie, że współczesnych w stosunku do Nowego Testamentu. Dodatkową ich zaletą jest to, że pochodzą z najwcześniejszego środowiska chrześcijańskiego, a więc tego, w którym powstały księgi Nowego Testamentu. Dlatego wiernie przekazują jego mentalność i słownictwo.

Również i te pisma zostały zamieszczone w oryginalnym języku greckim, a więc pozwalają na dokonywanie porównań bardzo precyzyjnych. Niestety, nie zaopatrzone ich jeszcze w numeryczne kody słownikowe i gramatyczne, dlatego wyszukiwań musimy dokonywać na tekście (APF – *Apostolic Fathers*), a nie na morfologii, jak w przypadku targumów, pism qumrańskich i Józefa Flawiusza. Oznacza to, że wypisując na linii poleceń jakiś wyraz, znajdziemy go w tekstach Ojców Apostolskich tylko w dokładnie takiej samej formie fleksyjnej. Program nie wykryje automatycznie tekstów, w których ten

wyraz występuje w jakiegokolwiek innej formie brzmieniowej. Jest to duże utrudnienie, ponieważ język grecki ma bardzo zróżnicowane formy, zwłaszcza czasownikowe.

Możemy jednak sobie pomóc za pomocą komputerowych znaków wieloznacznych, a więc pytajnika (?) i gwiazdki (*). Pierwszy z nich zastępuje jeden dowolny znak, zaś drugi – dowolny ciąg znaków. Jeżeli chcielibyśmy wyszukać wiersze, w których występuje np. czasownik γραφειν, należy w komendzie wyszukiwania wpisać dla wersji APF polecenie: **γρα**. Jednak w ten sposób program znajdzie nie tylko teksty z czasownikiem γραφω, lecz także i z rzeczownikami γραφή, γραφειον, αναγραφη i uF πογραμμός. Nie będziemy mogli sobie pomóc sprecyzowaniem formy gramatycznej za pomocą *Morphology Assistant Dialog*, gdyż funkcjonuje on jedynie w tekstach zaopatrzonych w morfologię. Zdani jesteśmy więc na własną pomysłowość w wypisywaniu komend, albo po prostu przeglądnięcie większej liczby tekstów.

Teksty Ojców Apostolskich dostępne są jedynie w oryginalnym języku greckim, dla egzegety najważniejszym. Dodano także teksty, znane jedynie w języku łacińskim. Można na nich dokonywać wyszukiwań w sposób analogiczny do tekstu greckiego.

Ze względu na sporą liczbę nowych tekstów porównawczych radziłem zbudować i zapisać wiele nowych zestawów *Favorites*. Pozwolą one użytkownikowi łatwo przechodzić od wyszukiwania w jednym tekście do drugiego tekstu. Dla wygody zestawiam je wszystkie jeszcze raz, łącznie z tymi dla wyszukiwań w oryginalnych tekstach biblijnych, które dla każdego bibliisty pozostają najważniejsze. Oto one:

1. Zestaw do wyszukiwania w Biblii Hebrajskiej: WTM dla wyszukiwania, wyświetlanie natomiast: WTT, TAR, BTP, BGT.

2. Zestaw do wyszukiwania słów greckich w całej Biblii: wyszukiwanie BGM, wyświetlanie: WTT, BTP, BGT, PEH, MRD, ewentualnie także HNT (Nowy Testament przetłumaczony wtórnym na hebrajski).

3. Zestaw do wyszukiwania w tekstach qumrańskich: wyszukiwanie QSM, wyświetlanie: QST.

4. Zestaw do poszukiwań w dziełach Józefa Flawiusza: wyszukiwanie JOM; wyświetlanie: JOS, JOE, JOL (część dzieł Józefa Flawiusza dostępna w języku łacińskim).

5. Zestaw do wyszukiwania w pismach Ojców Apostolskich: wyszukiwanie APF; wyświetlanie: APF, APL.

Choćbyśmy biegle i z wielką łatwością posługiwali się językami biblijnymi, wcale nie traci dla nas wartości Biblia w naszym, polskim języku. Bardzo często bowiem okazuje się, że zapamiętujemy cytaty biblijne właśnie w języku polskim. Dlatego potrzebna i użyteczna także dla profesjonalnych egzegetów jest możliwość wyszukiwania tekstów na podstawie polskich słów, a więc polskiej konkordancji elektronicznej. Do wyszukiwania polskich tekstów proponuję następujący zestaw wyszukiwania:

6. BTP do wyszukiwania, a do wyświetlania: WTT, BTP, BGT.

Przypominam, że wyszukując w polskim tekście Biblii Tysiąclecie również nie będziemy mieli udogodnień znanych z tekstów zawierających morfologię. Jesteśmy zmuszeni również i w tym przypadku posługiwać się znakami wieloznacznymi, a więc pytajnikiem, zastępującym jedną dowolną literę, lub gwiazdką, zastępującą dowolny ciąg znaków. Do zestawu wyświetlanych tekstów można zawsze dołączyć jakieś tłumaczenie biblijne w dobrze nam znanym języku współczesnym. Najwygodniej jest dodać wersję, która ma kody gramatyczne i słownikowe, umożliwiające bezpośredni dostęp do słownika w postaci kremowego „dymku”, czy też okienka *Auto-Info*. Przypominam, że w najnowszej wersji programu *Bible Works* dysponujemy następującymi tłumaczeniami zaopatrzonymi w kody numeryczne: angielskimi *King James Version* z 1769 r. (KJV) i *Revised* z 1995 r. (RWB), w języku niemieckim Biblią Lutera (LUO), w języku francuskim wersją L. Second z 1912 r. (LSG) jak też i nowym wydaniem z Genewy z 1979 r. (NEG) a także rosyjskim tłumaczeniem tzw. synodalnym (RST). Widać więc, że w każdym z najważniejszych języków międzynarodowych dysponujemy jednym lub dwoma tłumaczeniami z kodami dostępu do słowników i morfologii. Dodanie ich do tekstów wyświetlanych na sposób interlinearny może nam także ułatwić szybką orientację w znaczeniu oryginalnych słów hebrajskich i greckich.

Można zauważyć, że we wszystkich zestawach dotyczących tekstu biblijnego zamieściłem podobną kolejność wyświetlania. Zrobiłem tak celowo, ponieważ kolejność wersji wyświetlanych na ekranie zależy przede wszystkim od ustawień w poleceniu *Version Order*. Najpraktyczniej jest ustawić tę kolejność w taki sposób, aby była wygodna dla wszystkich zestawów. Trudno bowiem za każdym razem ją zmieniać.

5. Praktyczne udogodnienia

Innowacji w wersji programu *Bible Works 6,0* jest znacznie więcej. Już na pierwszy rzut oka widać nową szatę kolorystyczną ekranu, tym razem w tonacji niebieskiej. Do różnych wersji biblijnego tekstu dodano m. in. wydanie krytyczne Tischendorfa z bogatym aparatem krytycznym¹⁷. Wiadomo, jak ważną rolę odegrało to wydanie z bardzo rozbudowanym aparatem krytycznym. Niemniej jednak krytyka tekstualna doszła już dziś do pewnych ustaleń, powszechnie akceptowanych. Toteż szkoda, że w programie komputerowym nie umieszczono raczej aparatu z *The Greek New Testament*, który jest niewątpliwie bardziej praktyczny w użyciu i do którego bardziej przywykliśmy. Dokonano w nim bowiem rozsądnej selekcji różnych wariantów greckiego tekstu Nowego Testamentu, zostawiając tylko te, które mają rzeczywiste znaczenie dla egzegetów. Ponadto dodano do niego w osobnym tomiku bardzo przystępny komentarz napisany przez specjalistów światowej sławy, zawierający krótkie omówienie i wyjaśnienie wariantów, które rzeczywiście są najważniejsze z punktu widzenia egzegezy¹⁸. Pomoc ta okazuje się zupełnie wystarczająca w dzisiejszym prowadzeniu badań egzegetycznych nad greckim tekstem Nowego Testamentu.

Przy okazji wspomnę także słowackie tłumaczenie Biblii, które po raz pierwszy zamieszczono się w najnowszej wersji programu *Bible Works*. Jest to *Sväte Pismo* w wersji z 1995 r. Dodatek ten stanie się na pewno bardzo przydatny dla naszych południowych pobratymców, z którymi mamy coraz więcej naukowych kontaktów, zwłaszcza na południu Polski.

W najnowszej wersji programu *Bible Works* otrzymujemy także wiele innych udogodnień. Chodzi m. in. o równoczesny dostęp do wszystkich słowników w osobnym, większym okienku, które uruchamiamy za pomocą komendy *Lexical and Grammatical Help*, którą znajdziemy w menu *Resources*. Funkcjonuje ono podobnie jak znane nam już *Auto-Info*, jest jednak od niego bardziej rozbudowane. Również na nim wyświetlane są hasła słownikowe tych wyrazów, które wskażemy kursorem myszki. Z tego okienka możliwe jest bezpośrednie przejście do tabel gramatycznych greckich i hebrajskich z odmianą fleksyjną interesującego nas słowa. Będzie to z pewnością ważna pomoc, przede wszystkim

¹⁷ Chodzi o *Novum Testamentum Graecae, editio VIII critica maior*, Leipzig 1869-94.

¹⁸ B. Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, London-New York 1975.

dla studentów uczących się języków biblijnych. Aby otworzyć okienko tabel gramatycznych, wystarczy tylko kliknąć niebieski pasek z napisem: *Bible Works Greek and Hebrew Paradigms*. Z myślą o studentach uczących się języka greckiego dodano do programu także moduł „fiszek” z wyrazami greckimi i hebrajskimi, tzw. *Vocabulary Flashcards*. Daje on możliwość powtarzania, sprawdzania, a nawet nagrywania wymowy poszczególnych wyrazów.

Do najnowszej wersji biblijnego programu komputerowego dodano także opcję tworzenia diagramu graficznego składni (*Diagrammer Window*), w którym za pomocą rozmaitych linii i znaków można graficznie zobrazować powiązania składniowe między poszczególnymi słowami. Udogodnienie to może okazać się pomocne i pożyteczne zwłaszcza dla osób z dużą wyobraźnią wzrokową, które z zamiłowaniem wykorzystują elementy grafiki również w egzegezie.

Po tej samej linii prezentacji graficznej idzie także bardzo rozbudowana opcja zaznaczania tekstu różnymi kolorami (*Text Highlighter*). Umożliwia ona zaznaczanie wybranych słów lub zwrotów, które nas interesują ze względu na prowadzone badania. Można w tym celu wykorzystywać bardzo szeroką gamę kolorów i odcieni, podobną do tej, jaką udostępniają nowsze wersje popularnego edytora tekstu Word i dotyczy ona zarówno koloru liter jak też i tła. Można stosować przeróżne kolory do zaznaczania analizowanych czasowników, rzeczowników, przymków, imion itp.

Tak kolorowo zaznaczone wyrazy mogą znakomicie ułatwić orientację w biblijnym tekście. Wiadomo bowiem, jaką rolę odgrywa bogactwo kolorów w otaczającym nas świecie i jak bardzo ułatwia nam nie tylko orientację, lecz także i dostarcza wielu korzystnych wrażeń estetycznych. Można np. zaznaczyć sobie w tekście hebrajskim słowa będące różnymi określeniami miłosierdzia, jak np. רחם – רחמים – חסד; חן – חנן, stosując w tym celu różne kolory. Patrząc na zaznaczone różnymi kolorami słowa Pisma Świętego łatwiej nam będzie zrozumieć ich umiejscowienie zarówno w kompozycji danej perykopy, jak też i całej księgi, oraz ich relacje, skomplikowane nieraz, z pozostałymi pojęciami. Kolorowych oznaczeń nie trzeba będzie układać za każdym razem od nowa, lecz z łatwością powracać do raz zrobionych zapisów, które każdorazowo można zapisać w specjalnych plikach, z rozszerzeniem .clr (*color*)¹⁹

¹⁹ Zdążyłem już jednak zauważyć w tej opcji pewne niedociągnięcia. Kiedy zacząłem „kolorować” hebrajski tekst Starego Testamentu, program w kilku przypadkach zaznaczył kolorami także inne słowa, których wcale nie miałem intencji zaznaczyć. Prawdopodobnie błąd został spowodowany obecnością znaczków masoreckich, mających nieco inne właściwości od spółgłosek.

Bardzo praktycznym ułatwieniem jest także samoczynne podpowiadanie przez program kodów gramatycznych wyszukiwanego słowa. Jeżeli zależy nam na wyszukaniu pewnej określonej formy słowa, np. aorystu czasownika γραφειν i kiedy na linii poleceń wstawimy po czasowniku znak @, automatycznie otworzy się okienko dialogowe z zestawem znaków kodowych zaopatrzonych objaśnieniami. Należy tylko kursorem kolejno wybierać kolejne kody i w ten sposób nanosić je automatycznie na linię poleceń. Nie jest konieczne uciekanie się do pomocy *Morphology Assintant Dialog*, znanego z poprzednich wersji *Bible Works*, choć możliwość ta została zachowana.

Niewątpliwym udogodnieniem jest także możliwość edytowania paska narzędzi, podobnie jak to ma miejsce w edytorze Word, choć nie tak samo. Na każdej z trzech wersji paska narzędzi można wybrać i zaznaczyć tylko takie funkcje, do których się już przyzwyczailiśmy i którymi rzeczywiście się posługujemy, aby zbyt wiele przycisków nie zajmowało cennego miejsca na ekranie i nie utrudniało znalezienia tych, które nas najbardziej interesują.

Najnowsza wersja komputerowego programu *Bible Works* oferuje jeszcze więcej nowych udogodnień i możliwości, które zostały szczegółowo omówione w dołączonej instrukcji (*User Manual*), obejmującej ponad 400 stronnic tekstu w języku angielskim i którą można też znaleźć w funkcji *Help*. Nie jest moją intencją ani możliwością omawianie wszystkich możliwości programu. Skupiłem się jedynie na tych nowościach wersji 6.0, które wydają mi się praktyczne i użyteczne dla biblisty. Podsumowując zaś wszystkie nasze obserwacje należy stwierdzić, że obecna, szósta wersja programu *Bible Works* zawiera wiele nowości zasługujących na uwagę użytkowników. Z punktu widzenia biblisty, chodzi przede wszystkim o dołączenie do programu najważniejszych starożytnych tekstów porównawczych, a także i niektóre, bardzo pomysłowe udogodnienia w pracy z programem, zwłaszcza graficzne.

Ks. dr hab. Stanisław Hałas SCJ, SBP 41